

Το πρόβλημα του στερεότυπου και η χεγκαλιανή ανάλυση της γνωστικής διαδικασίας

Σκοπός της παρούσας εργασίας δεν είναι τόσο η σύνδεση κοινωνικής ψυχολογίας και φιλοσοφίας, όσο η σύνδεση της τελευταίας με ζητήματα της καθημερινής ζωής, μέσω ενός παραλληλισμού επιστημολογικής προσέγγισης και καθημερινής ζωής, μέσω της αντιπαράθεσης κάποιων δομών της πρώτης και της δεύτερης.

Στο πρώτο μέρος, η αναφορά σε ζητήματα και κατηγορίες με τις οποίες ασχολείται πρωτίστως η ψυχολογική επιστήμη είναι περισσότερο λειτουργικής φύσης και σκοπό έχει να διασαφηνήσει μερικά προκαταρκτικά ερωτήματα, τα οποία αλλιώς θα φαινονταν αστήρικτα. Οι κατηγορίες της κοινωνικής ψυχολογίας συνιστούν την «πρώτη ύλη», η οποία υποβάλλεται στη συνέχεια σε φιλοσοφική ανάλυση. Η παραπάνω επισήμανση εγείρει, για άλλη μια φορά, το ζήτημα της οργανικής προσέγγισης των κοινωνικών προβλημάτων από το σύνολο των επιστημών του ανθρώπου, κάτι που σήμερα στα πλαίσια του «υποδουλωτικού καταμερισμού της εργασίας» (Μαρξ) φαίνεται όλο και πιο δύσκολο, αν όχι αδύνατο. Το πρόβλημα αυτό, βέβαια, δεν είναι δυνατό να λυθεί στα πλαίσια της παρούσας εργασίας.

Η χρήση ρωσικών πηγών έχει να κάνει με δυο πράγματα. Αφενός μεν, όσον αφορά το στερεότυπο, παραπέμπουν σε μερικές τυπικές προσεγγίσεις στο πρόβλημα από τη μαρξιστική σκέψη. Η επιλογή ρωσικών πηγών ως εδώ (και όχι ελληνικών ή αγγλικών κ.λπ.) είναι επουσιαδής. Αφετέρου δε, οι αναφορές στη σχέση Διάνοιας και Λόγου (κυρίως στον Β.Α. Βαζιούλιν) έχουν να κάνουν με μερικές ιδιομορφίες στην προσέγγιση της σχέσης του Χέγκελ με τον Μαρξ. Χωρίς να θέλω να γίνω υπερβολικός, γιατί υπάρχει τεράστια διεθνής βιβλιογραφία πάνω σ' αυτό το ζήτημα, νομίζω πως στην τέως Σοβιετική Ένωση έχουν γίνει σοβαρά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση που, τολμώ να πω, υπερβαίνουν τόσο την ακαδημαϊκή χρήση του Χέγκελ ως φιλόσοφου της Απόλυτης Γνώσης (π.χ. στις ΗΠΑ) όσο και την αποσπασματική αναφορά σ' αυτόν από την παραδοσιακή μαρξιστική σκέψη. Κατά την γνώμη μου, τόσο στην πρώτη όσο και στη δεύτερη περίπτωση, ο Χέγκελ αντιμετωπίζεται σαν «ψόφιο σκυλί», όπως συνήθιζε να λέει ο Μαρξ: ενώ στην πρώτη περίπτωση υποτιμάται η ανεπάρκεια και ο μυστικισμός του, στη δεύτερη, υποτιμάται το βάθος και η σημασία του, η οργανική του σχέση με ζητήματα μαρξιστικής μεθοδολογίας. Θεμελιώδη ερωτήματα, τόσο θεωρητικής όσο και πρακτικής σημασίας, ξεφεύγουν από την προσοχή του ερευνητή σε μια τέτοια προσέγγιση.

Να σημειώσω, τέλος, πως τα παραπάνω ζητήματα αποκτούν ιδιαίτερη σημασία αν λάβει κανείς υπόψη την ιστορική κρίση του κλασικού μαρξισμού και την ανάγκη, τόσο επιστημονικής εξήγησης της κρίσης όσο και αυτουπέμβασης του μαρξισμού.

1. Στάση και στερεότυπο της αντίληψης

Ας ξεκινήσουμε το συλλογισμό μας από την υποκειμενική πλευρά της αντίληψης. Οποιαδήποτε εκτίμηση ή τοποθέτηση ενός ατόμου έναντι κάποιου αντικειμένου βασίζεται, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, σε ορισμένη προ-κατάληψη (προ-τοποθέτηση) ή προ-διάθεση, προ-υπόθεση κ.λπ. Δηλαδή σε κάποια άμεση ή έμμεση γνώση ή ακόμη και προσδοκία περί του αντικειμένου για το οποίο γίνεται λόγος. Η οποιαδήποτε άμεση ή έμμεση επαφή μ' αυτό το αντικείμενο ή ακόμη και με κάτι σχετικό με το αντικείμενο δημιουργεί μια προ-κατάληψη, προ-μελέτη, εικασία για το αντικείμενο, η οποία επηρεάζει την παραπέρα σχέση μας προς αυτό. Ακόμη και σε μια οριακά έμμεση σχέση, έστω και στην περίπτωση της παντελούς άγνοιας, η συνισταμένη των πλευρών του «εγώ» (η οποία στον κάθε άνθρωπο είναι διαφορετική) δημιουργεί τη βάση —ακριβέστερα το προκαταρκτικό υπόβαθρο— για να αντιληφθούμε αυτό το κάτι (αντικείμενο, φαινόμενο, διαδικασία) έτσι και όχι αλλιώς. Είναι αυτονόητο πως κάποιος άλλος —στη βάση μιας διαφορετικής ολότητας, συνιστώσας του δικού του «εγώ»— θα αντιληφθεί το ίδιο αντικείμενο διαφορετικά από εμάς και ταυτόχρονα όμοια με μας. Βρίσκουμε εδώ τόσο διάκριση, όσο και ταυτότητα: για παράδειγμα, όσο κι αν προσπαθήσουμε, ο κάθε άνθρωπος θα γίνει αντιληπτός από τους άλλους ανθρώπους ως άνθρωπος και όχι ως κάτι άλλο. Από την άλλη πλευρά όμως, αν αρχίσουμε να εμβαθύνουμε, θα βρούμε πληθώρα διαφορών ως προς την πρόσληψη ενός και του αυτού ανθρώπου από τους άλλους: στον ένα μπορεί να φαίνεται όμορφος, στον άλλο όχι, στον τρίτο έτσι, στον τέταρτο αλλιώς κ.λπ.

Ολοκληρώνοντας, θα συμπεράνουμε πως η κάθε γνώση ή σχέση μας με το αντικείμενο (με τον κόσμο) είναι ταυτόχρονα και ένα «προ-» για την οποιαδήποτε επακόλουθη γνώση και σχέση. Μπορούμε να επικεντρώσουμε την προσοχή μας σε θέματα πιο γνωστά, πιο συνηθισμένα και πιο ενδιαφέροντα για πολλούς από μας, όπως η μουσική ροκ, η σχέση μας προς τον ένα ή τον άλλο πολιτικό ηγέτη είτε η αντίληψη που έχουμε για πράγματα ακόμη πιο σοβαρά: την οικολογική απειλή, την πυρηνική απειλή κ.λπ. Έτσι λοιπόν, στη βάση των γενικών, λειψών, ανεπαρκών, επιφανειακών, αποσπασματικών κ.λπ. γνώσεων (πληροφοριών, δεδομένων) που έχουμε για κάποιο αντικείμενο (φαινόμενο, διαδικασία), σχηματίζουμε μια γενική εικόνα, η οποία, μέσω της συνεχούς επανάληψης στην καθημερινή ζωή τρόπον τινά «αυτοματοποιείται» και εκφράζεται μέσω αυτών των σχημάτων που αποκαλούνται «στερεότυπα». Καθώς όλοι ξέρουμε, σήμερα μια τέτοια γνώση (κατ' επέκταση μια τέτοια εικόνα και ένα τέτοιο στερεότυπο) όλο και περισσότερο συγκροτείται από τα όσα μας πλασάρουν τα ΜΜΕ, ο τύπος, η τηλεόραση, τα σχόλιά τους, οι ψιθυροί τους κ.λπ. «Τα στερεότυπα είναι απλοποιημένες, τυποποιημένες μορφές, παραστάσεις για τα φαινόμενα της πραγματικότητας, οι οποίες χρησιμοποιούνται ως σημεία προσανατολισμού κατά την εξαγωγή θετικής ή αρνητικής εκτίμησης»¹ για τα φαινόμενα που μας περιβάλλουν και βασίζο-

νται στην προϋπόθεση ότι όλα τα μέλη μιας συγκεκριμένης ομάδας αντικειμένων αναπαράγουν τα τυπικά χαρακτηριστικά της ομάδας².

Να προσθέσουμε επίσης πως το στερεότυπο δεν είναι απλώς γνώση αλλά και σχέση και μάλιστα μια σχέση που είναι απαραίτητα, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, συναισθηματικά φορτισμένη. Αυτή η σχέση (προ-σχέση, προ-διάθεση) υπάρχει, όπως είδαμε, πριν από το σχηματισμό του στερεότυπου, μέσω του στερεότυπου όμως αποκτά μορφή, δομείται, αποκτά περιεχόμενο και κατεύθυνση. Πρόκειται για τη λεγόμενη στάση (attitude)³. Δεν είναι τυχαίο που ο τυπικός ορισμός της στάσης είναι παραπλήσιος με αυτόν του στερεότυπου: «προδιάθεση (predisposition) αντίδρασης κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο ως προς κάποια εξειδικευμένη τάξη αντικειμένων»⁴.

Η στάση είναι φαινόμενο της συνείδησής μας, δορυφόρος των παραπέρα βημάτων μας. Η ύπαρξη αυτού του φαινομένου στη συνείδηση και πολύ περισσότερο η επίδρασή του στην καθημερινή ζωή κάθε άλλο παρά γίνεται πάντοτε αντιληπτή από τους ανθρώπους. Όμως, η επίδραση της «στάσης» είναι γνωστή σε όλους μας εξ' ιδίας πείρας. Αν στη συνείδηση των ανθρώπων προέκυψε αρνητική στάση για κάποιο άτομο, τότε οποιαδήποτε πληροφορία γι' αυτό ή για οτιδήποτε σχετικό μ' αυτό το άτομο θα γίνεται αντιληπτή εμπλαθώς, οι γνώμες γι' αυτό θα είναι αρνητικά χρωματισμένες και οι αποφάσεις και τα βήματά μας σε σχέση μ' αυτό θα φέρουν πάνω τους τα σημάδια αυτής της αρνητικής στάσης⁵. Και τανάπαλιν. Εννοείται πως η σχέση αυτή δεν πρέπει να κατανοείται στατικά. Η σχέση αυτή με τον καιρό μεταβάλλεται και τελικός κριτής είναι πάντοτε η πραγματικότητα. Πρόκειται για μια δομικώς πολύπλοκη σχέση, η οποία συνίσταται στην περιπλοκή όλων των επιπέδων της γνώσης (Αίσθησης, Διάνοιας και Λόγου), καθώς και του συνειδητού και ασυνειδητού επιπέδου αντίληψης.

Έχουμε δει ως εδώ πώς η στάση μετατρέπεται σε στερεότυπο⁶. Θα σταθούμε τώρα πιο αναλυτικά στο ζήτημα της φύσης και της δραστικότητας των στερεότυπων.

Είναι αλήθεια πως «η εισαγωγή τους στη συνείδηση του ανθρώπου στην αστική κοινωνία ξεκινά από την παιδική ηλικία. Σ' αυτό συμμετέχει το σχολείο, η οικογένεια, η θρησκεία, όμως η πλέον έντονη επίδραση ασκείται από τον τύπο, το ραδιόφωνο και την τηλεόραση»⁷. Με δεδομένη την κοινωνικότητα της ανθρώπινης φύσης, η τοποθέτηση αυτή είναι σωστή για κάθε κοινωνία, αποκτά όμως ιδιαίτερη σημασία στην αστική κοινωνία λόγω της ραγδαίας ανάπτυξης των τεχνολογικών μηχανισμών υποβολής και του ρόλου τους στη διαμόρφωση της προσωπικότητας. Είναι αυτονόητο πως σε μια ταξική κοινωνία όπως η δική μας, στην οποία «οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι κυρίαρχες ιδέες» (Μαρξ), κυρίαρχα στερεότυπα είναι τα αστικά στερεότυπα. Πολύ περισσότερο που σήμερα, με την καθολική εισβολή των αξιακών σχέσεων στο χώρο της πνευματικής παραγωγής και τη δημιουργία της λεγόμενης «βιομηχανίας συνείδησης», οι μηχανισμοί υποβολής ανάγονται σε πρώτιστο παράγοντα διαμόρφωσης της κοινής γνώμης. Δεν θα σταθώ παραπάνω σ' αυτό το ζήτημα, γιατί έχουν γραφτεί ήδη γι' αυτό πολλά. Θα σημειώσω μόνο πως, κατά τη γνώμη μου, θα ήταν λάθος να ανάγουμε τη διατήρηση του σημερινού κοινωνικού στάτους κβο στα μπερζαλιστικά κέντρα μόνο στη βιομηχανία συνείδησης, υποτιμώντας την οικονομική ολοκλήρωση των τελευταίων στα πλαίσια μιας άκρως επιβαρούς σχέσης με τον «Τρίτο Κόσμο», ολοκλήρωσης στα πλαίσια της —άμεσης πλέον— παγκοσμιοποίησης των κοινωνικο-οικο-

νομικών διαδικασιών. Η τεράστια ανάπτυξη και εμβέλεια των ΜΜΕ οδηγεί συχνά πολλούς στην παγίδα μιας ηθικολογικής κριτικής του αστικού ετοιμοδομήματος, η οποία ξεχνάει το γεγονός ότι πρόκειται ακριβώς για ετοιμοδομήματα πίσω από το οποίο κρύβεται μια συγκεκριμένη οικονομική βάση. Χωρίς δε την ανάλυση των σημειώνων ιδιαιτεροτήτων αυτής της βάσης, οποιαδήποτε κριτική είναι, αν όχι στείρα, τουλάχιστον αναποτελεσματική. Δεν φτάνει μόνο να εμμένουμε στην ταξικότητα της ιδεολογίας — αυτό έχει γίνει πια τόσο κοινότυπο που το παραδέχονται και ένα σωρό αστοί. Χρειάζεται, επιπλέον, να αποδείξουμε το ιστορικό αναπόφευκτο αυτής της ιδεολογίας, καθώς και το αναπόφευκτο της υπέρβασής της. Τόσο το πρώτο όσο και το δεύτερο πρέπει να βασίζονται πάνω στην υπέρβαση της ιδεολογικής κριτικής.

Ας επιστρέψουμε στο στερεότυπο. Η παρακάτω τοποθέτηση (ευρύτατα διαδεδομένη στον αριστερό χώρο) δεν με βρίσκει καθόλου σύμφωνο: «τα στερεότυπα μπορούν να δημιουργούνται σε διάφορα επίπεδα της γνώσης: στο θεωρητικό, για παράδειγμα στα διάφορα δόγματα και στην πρακτική της αστικής προπαγάνδας, από τα μέσα της αστικής προπαγάνδας». Αν προσπαθήσουμε να καθορίσουμε «τοπογραφικώς» τα στερεότυπα, θα τα εντοπίσουμε κάπου ανάμεσα στην Αίσθηση και τη Διάνοια. Τα στερεότυπα είναι αντικειμενικά και όχι μόνο «αστικά» και εξαρτώνται από το επίπεδο ανάπτυξης της γνωστικής διαδικασίας της προσωπικότητας. Άλλο ζήτημα είναι, βέβαια, το περιεχόμενο των στερεότυπων (καλό ή κακό) και η κατεύθυνσή τους, καθώς και το κατά πόσον ο άνθρωπος μαθαίνει να σκέφτεται διά μέσου των στερεότυπων (δηλαδή στην ουσία να μην σκέφτεται) ή μαθαίνει να σκέφτεται κριτικά, δηλαδή να σκέφτεται πραγματικά. Να τονίσω πως εσκεμμένα κάνω αφαίρεση από το περιεχόμενο του στερεότυπου (κατά τη γνώμη μου είναι σοβαρό λάθος να ταυτίζεται το αστικό και το σοσιαλιστικό στερεότυπο στη βάση και μόνο του ότι και το ένα και το άλλο είναι στερεότυπο) λαμβάνοντας υπόψη τον αντικειμενικό χαρακτήρα και το αναπόφευκτο του. Αυτό όμως δεν σημαίνει πως μπορούμε να διαιρούμε τα στερεότυπα σε «ορθά» και «λαθεμένα». Τα πρώτα, σύμφωνα με μια άλλη συχνή τοποθέτηση, διαμορφώνονται με τη συμμετοχή της κριτικής σκέψης, τα δεύτερα όχι. Από εδώ συμπεραίνεται πως η αστική προπαγάνδα υποβάλλει λαθεμένα «συναισθηματικά-ανορθολογικά» στερεότυπα, ενώ η σοσιαλιστική αληθή, διαμέσου «συνειδητής αντίληψης ιδεών»⁸. Με μια τέτοια προσέγγιση, αν και γίνεται αντιληπτή η αντικειμενική φύση των στερεότυπων, όλα τα άλλα υπεραπλουστεύονται και το θεμιτό τελικά εκλαμβάνεται ως πραγματικό.

Δεν μπορώ επίσης να συμφωνήσω ούτε με την τοποθέτηση του γνωστού φιλοσόφου Ε.Β. Ιλιένκοφ, σύμφωνα με την οποία η οποιαδήποτε νέα γνώση πρέπει απαραίτητα να περάσει μέσα από αντίφαση⁹. Στα αρχικά στάδια της γνωστικής διαδικασίας η τρόπον τινά «πίστη» ή η «ρετσινιά» ή το στερεότυπο (δηλαδή η απλουστευμένη αντίληψη του αντικειμένου, μια συνακόλουθη πλήρωση του κενού γνώσης από πίστη, εμπιστοσύνη κ.λπ.) είναι κάτι το αναπόφευκτο. Και μάλιστα, όχι μόνο στα αρχικά στάδια, αλλά ακόμη και στα πλέον αναπτυγμένα στάδια της ανθρώπινη γνώση δεν μπορεί να προχωρήσει χωρίς ορισμένα κάθε φορά στοιχεία απολυτοποίησης. Τέτοιο, παραδείγματος χάρη, είναι το στάτους της αντικειμενικής διαλεκτικής λογικής, δηλαδή της απεικόνισης του αντικειμένου σε κατηγορίες της σκέψης από την άποψη του τι απεικονίζεται (σε αντιδιαστολή με την υποκειμενική διαλεκτική λογική που εξετάζει τη νόηση από την άποψη του τρόπου και των μέσων της

αντανάκλασης στη σκέψη των κατηγοριών του ερεινούμενου αντικειμένου)¹⁰. Πάντως, σε μια τέτοια περίπτωση, πρόκειται για σχετική, προσωρινή, συνειδητή απολυτοποίηση, πρόκειται μόνο «για τις σκαλωσιές οι οποίες θα αποσυρθούν μόλις το κτίριο έχει κτισθεί»¹¹. Και το κτίριο δεν είναι άλλο από το σύστημα των ιεραρχημένων διαλεκτικών κατηγοριών της σκέψης μέσα στη δομή της επιστημονικής θεωρίας, η οποία με τη σειρά της είναι αντανάκλαση διαδικασιών του αντικειμενικού κόσμου. Για παράδειγμα, η εξαγωγή του συστήματος των διαλεκτικών κατηγοριών μέσα στο *Κεφάλαιο* του Κ.Μαρξ (που σε πλήρη μορφή συνιστά επίτευγμα του Β.Α. Βαζιούλιν) βασίζεται σε ορισμένη συνειδητή, προσωρινή απολυτοποίηση του *Κεφάλαιου*, το οποίο εξετάζεται ως αντικείμενο σχετικά ταυτόσημο προς τον εαυτό του (η ιστορική του ανεπάρκεια, δηλαδή, περνά προσωρινά σε δεύτερο πλάνο).

2. Διάνοια και Λόγος - Σύντομη κριτική της «συναισθηματικής διάνοιας»

Θα προσπαθήσω να διασαφηνίσω τη θέση μου επιχειρώντας μια κάθετη τομή στη διαδικασία ανάπτυξης της γνώσης. Από την άποψη της αναπτυσσόμενης γνώσης, το στερεότυπο, ως αντικειμενική πλευρά των πρώτων της σταδίων, είναι από τη μια αναγκαίο κακό, μα από την άλλη αναγκαίο καλό, δηλαδή κάτι το οποίο πρέπει μεν να λαμβάνουμε υπόψη, προσπαθώντας ωστόσο να το υπερβούμε και όχι να το μετατρέψουμε σε... «αληθές» (όπως μας λέει η προαναφερθείσα «συνταγή»). Πράγματι, όσο πιο χαμηλά κατεβαίνουμε στην «κλίμακα» των επιπέδων της γνώσης, τόσο περισσότερο τα κενά και οι ανεπάρκειές της αναπόφευκτα πληρούνται από απλουστευμένες, μονόπλευρες λύσεις ή ακόμη και μύθους (οι οποίοι μπορούν κάλλιστα να συνιστούν μέγα μέρος του περιεχομένου των στερεότυπων). Και τανάπαυιν. Επομένως, στο ερώτημα κατά πόσο μπορεί η σκέψη να λειτουργήσει χωρίς στερεότυπα πρέπει να απαντήσουμε με το ερώτημα για ποιο ακριβώς επίπεδο της σκέψης γίνεται λόγος. Στα κατώτερα επίπεδα, στο επίπεδο της Διάνοιας (*Verstand*) η οποία, καθώς έγραφε ο Χέγκελ, γεννά «περιορισμένες και μερικές κατηγορίες»¹² και «ανάγει το μονόπλευρο παράγοντα στο πλαίσιο του μοναδικού και του υπέρτατου»¹³, η οποία συχνά δεν μπορεί να αποφύγει το συναισθηματισμό, σ' αυτό το επίπεδο η μέθοδος της «στάμπας», της «ρετινιάς», το στερεότυπο είναι αναπόφευκτος συνοδός της γνωστικής διαδικασίας. Όσο πιο πολύ η Διάνοια «καθαρίζεται» από την επίδραση της Αίσθησης και της εμπειρικής παρατήρησης και όσο περισσότερο εμβαθύνει σε μια χωριστή πλευρά της ουσίας, τόσο περισσότερο παρεμβαίνει ο Λόγος (*Vernunft*), δηλαδή η ικανότητα αντίληψης των πραγμάτων ως αντιφατικών ολότητων, ευρισκόμενων σε ανάπτυξη και ενδότερη συνάφεια. Ο Λόγος πάντως εδώ δεν βρίσκεται στο δικό του βασίλειο, αλλά «στο σπίτι της Διάνοιας», όπως θα έλεγε ο Χέγκελ, ο οποίος συχνά κατέφευγε σε τέτοιες μεταφορικές εκφράσεις. Η Λογική ικανότητα (ικανότητα σκέψης διά του Λόγου) είναι παρούσα στον κάθε άνθρωπο, άλλο ζήτημα είναι όμως (πολύ μεγάλο και εξίσου σοβαρό) το πώς και σε ποιο βαθμό χρησιμοποιεί ο καθένας αυτή την ικανότητα. Όπως σχολιάζει ο Β.Α. Βαζιούλιν, «όλοι οι άνθρωποι είναι ικανοί να σκέπτονται διά της Διάνοιας και διά του Λόγου. Ωστόσο, κάθε άλλο παρά όλοι συνειδητοποιούν τη διάκριση μεταξύ Διάνοιας και Λόγου»¹⁴. Είναι περιττό να τονίσουμε πως σ' αυτό το ζήτημα δεν γίνονται πολιτικές εξαιρέσεις.

Η Διάνοια, ως ενδιάμεσο στάδιο στη γνωστική διαδικασία, είναι η πλέον εξαρτημένη από όλες τις γνωστικές ικανότητες. Η Διάνοια είναι αναγκασμένη πάντα να «ταλαντεύεται» δεξιά κι αριστερά, πότε προς την Αίσθηση, πότε προς το Λόγο, αλλάζοντας ανάλογα με ιδιόμορφο τρόπο τις εκάστοτε αποχρώσεις της. Η Διάνοια μπορεί, πρώτο, να βασιστεί στην Αίσθηση, ως ένα βαθμό να συγχωνευτεί μαζί της και βάσει της υπεροχής του αισθητηριακά συγκεκριμένου να εκφραστεί ως κοινή συναισθηματική σκέψη, ως Συναισθηματική Διάνοια. Σ' αυτό το στάδιο ελαχιστοποιείται ο Λόγος. Δεύτερον, η Διάνοια μπορεί να λειτουργήσει «κατά προορισμό», δηλαδή, ως άρνηση της Αίσθησης και ως κατηγοριακή συστηματοποίηση, στην οποία υπερτερεί ήδη το αφηρημένο στοιχείο. Τη θέση της Αίσθησης ως δευτερεύοντος στοιχείου (συνοδοιοτόρου) καταλαμβάνει εδώ ο Λόγος. Πλην όμως ο Λόγος, ως δευτερεύων που είναι, δεν φτάνει ακόμη στην «άρση» (aufhebung) της Διάνοιας. Ως αποτέλεσμα έχουμε, από τη μια πλευρά, κατηγοριακή συστηματοποίηση στο επίπεδο της εμπειρικής επιστήμης, από την άλλη δε πλευρά, στο επίπεδο της κοινής συνείδησης, τυπική και τυποποιημένη σκέψη, σκέψη με βάση την ετικέτα. Σ' αυτό το στάδιο ελαχιστοποιείται η Αίσθηση. Τέλος, τρίτον, η Διάνοια «αίρεται» στα πλαίσια της Λογικής σύλληψης του αντικειμένου, είτε στα πλαίσια μιας εσωτερικά ενιαίας θεωρίας είτε —στην καθημερινή ζωή— στο επίπεδο της αναπτυγμένης προσωπικότητας, της προσωπικότητας ουσιαδούς τύπου¹⁵.

«Οι νόμοι είναι ορισμοί της Διάνοιας», έγραφε ο Χέγκελ¹⁶. Όμως, ακόμη και όταν η Διάνοια ανέρχεται στον επάξιο θρόνο της και στέκεται μπροστά μας ως οι κανόνες της τυπικής λογικής, πίσω από τη Διάνοια κρύβεται πάντοτε ο Λόγος. Η ανθρώπινη Διάνοια δεν είναι παρά μια πλευρά της ενιαίας γνωστικής διαδικασίας που δεν είναι μια ικανότητα αυθύπαρκτη και δεν μπορεί ούτε να εξηγηθεί ούτε και να διοικηθεί αφ' εαυτής. Ακριβώς σ' αυτό οφείλεται το γεγονός ότι η τυπική λογική δεν ταυτίζεται με τη Διάνοια. «Οποιαδήποτε επιστήμη, συμπεριλαμβανομένης και της τυπικής λογικής, είναι αποτέλεσμα της πραγματοποίησης μιας αρκετά αναπτυγμένης Λογικής ικανότητας των ανθρώπων»¹⁷. Η τυπική λογική είναι λειτουργικό εργαλείο του Λόγου, ο οποίος χρησιμοποιεί τη Διάνοια και τις εκφάνσεις της για να πετύχει συγκεκριμένους σκοπούς. Όσο περισσότερο αναπτύσσεται η τυπική λογική, σημαίνει πως τόσο περισσότερο έχει αναπτυχθεί η Λογική ικανότητα του ανθρώπου. Όμως, ταυτόχρονα, η τυπική λογική είναι όπλο του λόγου το οποίο εκφάνεται διαμέσου της Διάνοιας. Είναι γι' αυτό εμφανής και η σύμπτωση χαρακτηριστικών του ενός και του άλλου (Διάνοιας και Τυπικής Λογικής). Και γι' αυτό η ιστορική εποχή που διανύουμε κυριαρχείται τόσο από το ένα όσο και από το άλλο. Πρέπει επίσης να τονιστεί πως και ο ίδιος ο Χέγκελ, παρά τις διαρκείς επιθέσεις του εναντίον των περιορισμών της Διάνοιας, δεν παρέλειπε ποτέ να τονίζει πως πρόκειται για ένα απαραίτητο στοιχείο της ορθολογικής γνώσης¹⁸.

Η Διάνοια μπορεί μεν να κρίνει στη βάση ενός ολόκληρου συνόλου παραγόντων (όπως για παράδειγμα η λεγόμενη «συστημική προσέγγιση»), αλλά οι παράγοντες αυτοί εκλαμβάνονται χωριστά, ως αυτόνομοι ο ένας απ' τον άλλον και εννοούνται ως εξωτερικώς συνδεόμενες ιδιότητες του αντικειμένου, δηλαδή ως ιδιότητες εξαρχής αυθύπαρκτες, οι οποίες μόνο στη συνέχεια έρχονται σε επαφή. Η Διάνοια εντοπίζει πάντοτε την άμεση ταυτότητα του αντικειμένου προς τον εαυτό του. Αυτό σημαίνει πως «το γενικό, από την μια, διακρίνεται ως άμεσα ταυτισμένο με το ατομικό, ως αδιαχώριστο από το ατομικό ενώ, από την άλλη, ως

απλή άρνηση του ατομικού, του ξεχωριστού, κάτι που σημαίνει πως το γενικό εμφανίζεται ως απομονωμένο από το ξεχωριστό»¹⁹. Κυριαρχούσα εδώ είναι η τυπική συστηματοποίηση (λειτουργική ενότητα στην περίπτωση της «συστημικής προσέγγισης»), η οποία δεν λαμβάνει υπόψη της την ενδότερη συνάφεια, την ενδότερη αντιφατικότητα και την ανάπτυξη.

Πρέπει να διευκρινίσουμε για άλλη μια φορά πως ακόμη και στην πρώτη από τις τρεις προαναφερθείσες περιπτώσεις (δηλαδή στην περίπτωση που η Διάνοια βασίζεται άμεσα στην Αίσθηση), η Διάνοια είναι Διάνοια γιατί επιτελεί τη λειτουργία της, είναι δηλαδή ακριβώς «συνείδηση αυτού του αντικειμένου»²⁰. Πλήν όμως, η Διάνοια δεν παραμένει σ' αυτό αλλά επιστρέφει στην Αίσθηση, εμπιστεύεται την Αίσθηση. Δηλαδή, ακόμη και η πρώτη περίπτωση είναι εφικτή εφόσον προϋποτίθενται και οι υπόλοιπες, αλλιώς ο άνθρωπος δεν θα διέφερε από τα ζώα.

Θα σταθώ λεπτομερέστερα στην πρώτη περίπτωση, η οποία είναι η πλέον διαδεδομένη και η πλέον συνήθης για την κοινή συνείδηση στην ιστορική εποχή που διανύουμε. Η Συναισθηματική Διάνοια κρίνει κάθε φορά στη βάση μιας χωριστής ιδιότητας αφ' εαυτής και όχι στα πλαίσια μιας προσδιορίζουσας την ιδιότητα ολότητας και —το κυριότερο— χωρίς την εσωτερική ενότητα των δύο. Γι' αυτό και η κρίση της Συναισθηματικής Διάνοι-ας είναι πάντοτε απαραίτητα ακραία και οξύτατη. Το βασικότερο κατηγορήμα (attribute) της Διά-νοι-ας, το διαζευκτικό δίπτυχο «είτε - είτε» αποκτά εδώ μια ιδιαίτερα συναισθηματική από-χρωση. Ως τέτοια, η Διάνοια εμπεριέχει μια ολότητα κριτηρίων η οποία, πρώτο, βασίζεται στο αισθητηριακά συγκεκριμένο στάδιο της γνώσης, το οποίο είναι σ' αυτή την περίπτωση ασύγκριτα πιο κοντά στη Διάνοια. Δεύτερον, έστω και αν η ολότητα συνειδητοποιείται ως τέτοια (πρόκειται, όπως υπογραμμίσαμε πιο πάνω, για ανθρώπινη Διάνοια η οποία μπορεί να εκφανθεί μόνο ως υπερβολική προβολή του ενός γνωστικού στοιχείου έναντι του άλλου στα πλαίσια της ενιαίας γνωστικής διαδικασίας και ποτέ ως το ένα και μοναδικό στοιχείο), η αέναη τάση της Διάνοι-ας έγκειται στην αντίληψη της ολότητας ως όσο το δυνατόν πιο ολιγόπλευρης και καθόλου αντιφατικής. Σ' αυτή τη βάση, η Διάνοια ταξινομεί την οποια-δήποτε εκ των έξω ερχόμενη ιδιότητα του αντικειμένου. Η Διάνοια εντοπίζει πάντα την ου-σιώδη ταυτότητα. Γι' αυτό η κρίση της λαμβάνει πάντοτε χώρα στη βάση της ξεχωριστής ιδιότητας. Αν λοιπόν η ιδιότητα αυτή συμπίπτει με την υπάρχουσα «ολότητα» της Διάνοι-ας, τότε το αντικείμενο ανάγεται στο πλαίσιο του απόλυτου καλού. Και αντίστροφα. Το μαύρο είναι μονάχα και απόλυτα μαύρο, το άσπρο είναι μονάχα και απόλυτα άσπρο, «κα-θαρά Διανοητική η συνείδηση δεν εγείρεται ακόμα στο επίπεδο [που θα της επέτρεπε] να κατανοήσει την υπάρχουσα στο νόμο ενότητα των διακεκριμένων ορισμών»²¹. Και αν η Διάνοια υποπέσει σε λάθος (κάτι που, φυσικά, συμβαίνει συχνότατα), τότε για μεγάλο χρο-νικό διάστημα θα δρα με βάση το γνωστό «όσο περισσότερο τα γεγονότα αντιφάσκουν στις αντιλήψεις μας, τόσο το χειρότερο για τα γεγονότα». Η Διάνοια απλώς σωπαίνει, αγνοεί την αντίφαση. Πλήν όμως, η αντίφαση εξελίσσεται έτσι κι αλλιώς. Γι' αυτό, μετά από κά-ποιο χρονικό διάστημα, όταν η Διάνοια καθαντή αλλά όχι δι' εαυτή (in sich aber nicht für sich) θα μεταβληθεί, δηλαδή θα μεταβληθεί χωρίς η μεταβολή αυτή να έχει γίνει για τη Διά-νοια συνείδηση, η Διάνοια θα βρεθεί ένα μονάχα βήμα από την άκρως αντίθετη θέση (αντί-θετη προς τη θέση που η Διάνοια υποστήριζε παλιά). Το βήμα αυτό μπορεί να το κάνει χω-ρίς κανέναν απολογισμό του συμβάντος και είναι ικανή να προστρέξει και πάλι στα άκρα,

να φτάσει στις ίδιες ακρότητες, όμως τώρα από την αντίθετη πλευρά. Σ' αυτό ακριβώς το στάδιο η Διάνοια βρίσκεται στη μέγιστη απόσταση από το Λόγο και υφίσταται την επίδραση της Αίσθησης στο μέγιστο βαθμό. Όμως, ως τέτοια η Διάνοια όλο και περισσότερο απομακρύνεται από τον προορισμό της, ο οποίος σε καθαρή μορφή δεν είναι παρά το αντίστροφο: «η αρνητική σκέψη»²², δηλαδή η αρνούμενη το αισθητηριακό δεδομένο και ανεπισπόμενη από το αισθητηριακά συγκεκριμένο στο αφηρημένο. Γι' αυτό και η επιδρούσα κατ' αυτόν τον τρόπο Διάνοια ισοδυναμεί με την αποδόμηση της σκέψης.

Από την άλλη πλευρά, η αναπτισμένη γνώση, η Λογική γνώση (γνώση διά του Λόγου) εδράζεται στη διαλεκτική υπέρβαση των προηγούμενων σταδίων, στο μετασχηματισμό των δεδομένων τους σ' ένα εσωτερικά διατεταγμένο, ενιαίο οργανικό σύστημα, σε μια οργανική ολότητα, το κάθε μέρος της οποίας, έχοντας γίνει αντικείμενο κατανόησης στα πλαίσια ενός γενικότερου και ευρύτερου υλικού, έχει υπερβεί τους περιορισμούς του, δηλαδή, έχει υπερβεί την απολυτοποίησή του. Ο Λόγος κατά κάποιον τρόπο επανέρχεται στην Αίσθηση. Όμως το αισθητηριακό δεδομένο, σε αντιδιαστολή με το στάδιο της Διάνοιας, δεν υπόκειται πλέον σε γυμνή άρνηση (Τυπική Διάνοια) ούτε και τυγχάνει πλήρους εμπιστοσύνης, όπως στην περίπτωση της Συναισθηματικής Διάνοιας. Το αισθητηριακό δεδομένο εντάσσεται πια, έχοντας ήδη «καθαριστεί», στην ανώτερη βαθμίδα της γνώσης ως μια στιγμή, πλευρά της. «Η αλήθεια είναι πάντοτε συγκεκριμένη», όπως έγραφε ο Χέγκελ, δηλαδή πολύμορφη και καθαυτό αντιφατική.

Γι' αυτό και, στα πλαίσια της Λογικής γνώσης, το στερεότυπο συνειδητοποιείται πλέον ως ένα μέρος των προηγούμενων σταδίων, διαμελίζεται ως προς το περιεχόμενο και διατηρείται στο βαθμό που αυτό το περιεχόμενο (όμως όχι η μορφή, το δοχείο, το «καλούπι», μέσα στο οποίο το περιεχόμενο ευρίσκεται) ανταποκρίνεται στο ανώτατο στάδιο, στην ανώτατη βαθμίδα της γνώσης. Είναι γι' αυτό που στο επίπεδο της θεωρίας η απολυτοποίηση την οποία υποδείξαμε πιο πάνω είναι προσωρινή και συνειδητή απολυτοποίηση, έως ότου το δεδομένο επίπεδο της γνώσης ενός αντικειμένου τύχει με τη σειρά του άρσης στα πλαίσια ενός νέου, βαθύτερου και ευρύτερου επιπέδου. Όπως έγραφε ο Χέγκελ, το όριο γι' αυτό είναι όριο, γιατί δεν το γνωρίζουμε, από την άλλη δε πλευρά, «το να έχεις γνώση του ορίου σου σημαίνει να ξέρεις το απεριόριστό σου»²³.

Η υποστήριξη της ύπαρξης στερεότυπων στο επίπεδο της θεωρίας υποδηλώνει, μάλλον, την αντίληψη της ιστορίας ως αποτελέσματος ενός απλού λάθους ή ψέματος. Το στερεότυπο ήδη στο επίπεδο της Διάνοιας (στο βαθμό που αυτή επιτελεί τη λειτουργία της) γίνεται αντικείμενο μιας πρώτης άρνησης, έστω και τυπικής, η οποία είναι ικανή να επιχειρήσει μια πρώτη ανέλιξη προς την ουσία, να διαχωρίσει το ουσιαδές από το επουσιαδές²⁴ και να απαλλαγεί από το αναληθές. Πρόκειται για τον «υγιή κοινό νου» (sound common sense), ο οποίος πάντοτε συνοδεύεται από ένα ισχυρό στοιχείο Λόγου και φρόνησης και τον οποίο αυτή τη φορά ο Χέγκελ επαινεί. Γι' αυτό και δεν είναι δυνατό να χάσουμε μέσα στην ανθρώπινη συνείδηση οποιοδήποτε στερεότυπο, εννοείται στο βαθμό που η τελευταία παρουσιάζεται ως ανθρώπινη συνείδηση. Η φαινομενικότητα δε που περιορίζει την κοινωνική γνώση σε συνθήκες καπιταλισμού είναι αντικειμενική και έχει άλλο χαρακτήρα, είναι συνυφασμένη με άλλες αιτίες. Με άλλα λόγια, δεν πρόκειται για απλό «λάθος» που η μια ή η άλλη αστική θεωρία δεν υπερβαίνει τον αστικό της μανδύα, ούτε και πρόκειται για απλό

«λάθος» που ο καπιταλισμός φαίνεται στην κοινή συνείδηση ως φυσιολογική κατάσταση των πραγμάτων.

3. Μερικά συμπεράσματα

Τα πράγματα φαίνονται πιο απλά και εύκολα όσο κριτικάρουμε τις αστικές θεωρίες και τη φετιχιστική συνείδηση που διασπείρει ο καπιταλισμός. Όμως, από την άλλη πλευρά, μεγάλη είναι η σημασία όλων αυτών για την καθημερινή ζωή και ιδιαίτερα για όσους προσπαθούν να υπερβούν το καπιταλιστικό στάτους κβο, στο σημείο δηλαδή που η γυμνή άρνηση δίνει τη θέση της στη διαλεκτική άρνηση. Δεν είναι τυχαίο που το πρόβλημα που μας απασχολεί εκφράστηκε και εκφράζεται στην πρακτική του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος και στην ιστορική προσπάθεια σοσιαλιστικής οικοδόμησης.

Έχουμε δει πως στα κατώτερα «πατώματα» της γνώσης ο Λόγος είναι στο ελάχιστο δραστικός και ευδιάκριτος. Χωρίς όμως αυτό να σημαίνει την παντελή ανυπαρξία του Λόγου σε οποιαδήποτε ανθρώπινη πράξη. Ακόμη και το πιο άλογο βήμα δεν είναι παρά, γενικά μιλώντας, μια άλογη χρήση του Λόγου. Ακόμη και η καταστροφή της σκέψης προϋποθέτει τη σκέψη (εδώ εντοπίζεται και το *contradictio in adjecto* οποιουδήποτε ανορθολογισμού). Επιπλέον, ακόμη και στο επίπεδο της Αίσθησης έχουμε να κάνουμε με εξειδικευμένη, ανθρώπινη Αίσθηση. «Ο αετός», έγραφε ο Ένγκελς, «βλέπει πολύ πιο μακριά από τον άνθρωπο, αλλά το ανθρώπινο μάτι βλέπει πολύ περισσότερα μέσα στα πράγματα απ' ό,τι το αετίσιο»²⁵. Επί της ιστορικής δε εξέλιξης του ζητήματος εξαιρετικές είναι και οι παρατηρήσεις του Χέγκελ: «Ο άγριος σχεδόν σε τίποτα δεν είναι προσεκτικός. Αφήνει τα πάντα να περάσουν από δίπλα του χωρίς να επικεντρώνει την προσοχή του ποιθενά»²⁶. Αντίθετα, «ο μορφωμένος άνθρωπος, επειδή κατανοεί το αντικείμενο των αισθήσεών του απ' όλες του τις πλευρές, αισθάνεται πιο βαθιά από τον αμόρφωτο αλλά είναι και ταυτόχρονα ανώτερος [από τον αμόρφωτο] λόγω της εξουσίας που έχει πάνω στην αίσθηση, μιας και κινείται κυρίως μέσα στο στοιχείο της ορθολογικής σκέψης, το οποίο εγείρεται υπεράνω της στενότητας της αίσθησης»²⁷.

Είναι λογικό, επίσης, το μάτι ενός ειδικού να βλέπει στο συγκεκριμένο αντικείμενο πολύ περισσότερα από το μάτι οποιουδήποτε άλλου. Πολύ περισσότερο ακόμη: η τυπική μόρφωση είναι μια αναγκαία ιστορική προϋπόθεση, η οποία αναπτύσσει όχι μόνο τη γνώση περί ενός συγκεκριμένου αντικειμένου, αλλά και τους τυπικούς μηχανισμούς της σκέψης γενικά. Η προϋπόθεση όμως από μόνη της δεν είναι επαρκής και καθόλου εγγυητική για τη χρήση και ενεργοποίηση (*actualization*) των εν λόγω μηχανισμών, γιατί επ' αυτού του σημείου παρεμβαίνουν ευρύτερες ιστορικές και κοινωνικές μεταβλητές (πέραν από το ότι ακόμη και η ίδια η ευρεία διάδοση της μόρφωσης είναι ένα ιστορικό και κοινωνικό ζήτημα).

Από τη μια πλευρά λοιπόν, η ανάμιξη των στοιχείων που αναλύσαμε στον τρόπο σκέψης και γνώσης του οποιουδήποτε φυσιολογικού ανθρώπου είναι εξαρχής ικανότητα η οποία μπορεί να εκφραστεί με διάφορο τρόπο στα διάφορα ζητήματα. Από την άλλη πλευρά, υπάρχουν τόσο κοινωνικοί όσο και ιστορικοί λόγοι για την επικράτηση του ενός ή του άλλου στοιχείου. Ο συνδυασμός των δύο αυτών πλευρών μας δίνει τη δυνατότητα να προ-

βούμε σε μια γενική κρίση με βάση τη «συνισταμένη», η οποία εξάγεται από τη συμπεριφορά και τον τρόπο σκέψης τόσο του ξεχωριστού ατόμου όσο και των μαζών.

Όσον αφορά την οντογένεση της γνώσης, ήδη ο Χέγκελ, διακρίνοντας την ιστορική διάσταση του ζητήματος και όντας τόσο ιδεαλιστής (πράγμα που, τρόπον τινά, «σχηματοποιεί» και ευκολύνει το ζήτημα) όσο και οπτιμιστής, είδε την έλευση του Λόγου στο μοντέλο του πρωσικού κράτους της εποχής του, που ιδεολογικά ο ίδιος εκπροσωπούσε. Ο Μαρξ από τα νεανικά του χρόνια ενστερνίστηκε την ιστορική διαίρεση²⁸. Απαντά όμως στη γνωστή ρήση του Χέγκελ περί της σχέσης του Λογικού και του Πραγματικού με την εξίσου γνωστή ρήση πως το Πραγματικό είναι μεν Λογικό, αλλά το Λογικό δεν έχει γίνει ακόμη πραγματικότητα. Άρα, όπως θα γράφει μετά στην ενδέκατη θέση για τον Φόουερμπαχ, εάν οι φιλόσοφοι ως τώρα εξηγούσαν τον κόσμο, το ζήτημα είναι πώς θα τον αλλάξουμε. Εδώ εντοπίζεται το μεγάλο πρόβλημα. Επιστρέφουμε άμεσα στο ζήτημα που μας απασχολεί : ο διανοητικός τρόπος σκέψης (η σκέψη διά της Διάνοιας) είναι ένα αναπόφευκτο στάδιο της οντογένεσης και της φυλογένεσης της γνώσης, ένα αναγκαίο κακό το οποίο πρέπει να αντιπαλέψουμε και να υπερβούμε. Η πρακτική όμως του παγκόσμιου κομμουνιστικού κινήματος όσο και της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στις αντίστοιχες χώρες πήρε άλλη κατεύθυνση. Δόθηκε βάρος στη φυλογενετική άρση του σταδίου, που είναι αναμφίβολα η πρωτεύουσα. Όμως αυτό έγινε σε βάρος της οντογενετικής άρσης. Η διάκριση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί η υπέρβαση επιχειρείται ενώ η ανθρωπότητα ιστορικά βρίσκεται ακόμη στο ιστορικό στάδιο της κυριαρχίας της Διάνοιας, όταν η ίδια η κοινωνική πρακτική κάνει τους ανθρώπους επιρρεπείς στον αντίστοιχο τρόπο σκέψης.

Εκφράζοντάς το πιο απλά («επιστρέφοντας» τελικά σε μια διαπίστωση του «κοινού νου» —και αποδεικνύοντας κατά κάποιον τρόπο τις ικανότητές του να ξεχωρίζει προκαταρκτικά το ουσιώδες από το επουσιώδες), η μαρξιστική πρακτική, παρά τις θεωρητικές της προσπάθειες, έμεινε για διάφορους λόγους πολύ πιο κάτω από τις απαιτήσεις της καλλιέργειας κριτικής σκέψης μέσα στις μάζες. Το ίδιο αναπόφευκτα κυριάρχησε και στη σοβιετική παιδαγωγική η οποία, κατά την έκφραση του Β.Α. Βαζιούλιν, «εισήγαγε τη σοσιαλιστική ιδεολογία μέσω αστικών μεθόδων»²⁹. Αυτή η διαπίστωση ισχύει για το κομμουνιστικό κίνημα γενικά. Δεν είναι τυχαίο, δηλαδή, που διδασκόταν σε μεγάλο βαθμό η πίστη και όχι η κριτική σκέψη και δεν είναι τυχαίο που, τόσο το κομμουνιστικό κίνημα όσο και η παιδαγωγική πρακτική στην τέως ΕΣΣΔ και τις άλλες σοσιαλιστικές χώρες, όχι μόνο δεν έκαναν χωρίς «κλισέ» και στερεότυπα, αλλά εν πολλοίς τα καλλιεργούσαν συνειδητά. Χωρίς με αυτό να θέλουμε ούτε να υποτιμήσουμε τους αντικειμενικούς λόγους της κατάστασης ούτε και να αμαυρώσουμε με μια μονοκοντυλιά ολόκληρη τη σοσιαλιστική πρακτική³⁰, όπως κάνουν σήμερα πολλοί μέχρι πρότινος «κομμουνιστές». Σ' αυτή τους την προσέγγιση επικρατεί εμφανώς η λογική του «μαύρου-άσπρου» —κάτι που, όπως προσπάθησα να ανάλυσω πιο πάνω, δεν είναι παρά μια έκφραση διανοητικού τρόπου σκέψης.

Δεν είναι λοιπόν παρά η Διάνοια και ιδιαίτερα η Συναισθηματική Διάνοια που εκφάνεται στον καθημερινό φανατισμό³¹ ή στον αποπροσανατολισμό, στην απασχόληση με το δευτερεύον, το επιμέρους και το επουσιώδες. Δεν είναι παρά η Διάνοια που είναι όπλο και ταυτόχρονα θύμα της κοινωνικής χειραγώγησης. Δεν είναι παρά ο διά της Διάνοιας σκεπτόμενος άνθρωπος που μπορεί να ζει χωρίς ιδανικά (ακριβέστερα, να ανάγει σε ιδανικό

το επουσιώδες, μιας και ο άνθρωπος «εκ φύσεως» δεν μπορεί να ζει χωρίς ιδανικά) ή να αντιλαμβάνεται τα ιδανικά ως θρησκευτική πίστη, ως θρησκευτικά δόγματα και «οράματα». Η Διάνοια και τα «κλίσε» προς τα οποία πάντα τείνει, τα στερεότυπα τα οποία χρησιμοποιεί, δεν υπόκεινται δυστυχώς σε πολιτικές εξαιρέσεις. Γι' αυτό η Διάνοια μπορεί τη μια μέρα να εκφάνεται σ' ένα εξοργιστικό δογματισμό και την άλλη μέρα να αρνηθεί τον κομμουνισμό. Μπορεί την άρνηση της αντιφατικής φύσης του σοσιαλισμού σε μια νύχτα να την αντικαταστήσει με την άρνηση του ίδιου του σοσιαλισμού, την αρχική αδυναμία παραδοχής αναπόφευκτων αρνητικών πτυχών της σοσιαλιστικής οικοδόμησης να την αντικαταστήσει με παντελή άρνηση οποιωνδήποτε καθαυτού σοσιαλιστικών κατακτήσεων και ακόμη με αντικομμουνισμό (ίσως να μην είναι τυχαίο που οι χειρότεροι αντικομμουνιστές είναι συχνά κάποιοι μέχρι πρότινος φανατικοί κομμουνιστές). Δεν είναι παρά η Διάνοια που ανήγαγε τη σχέση θεωρίας και πρακτικής μόνο στο πούλημα εφημερίδων και σταδιακά κατέστρεψε την οποιαδήποτε κριτική θεωρητική αναζήτηση μέσα στο κομμουνιστικό κίνημα. Η Διάνοια θα πεταχτεί όμως ολωσδιόποτε στην άλλη άκρη: η απόλυτη αισιοδοξία θα αντικατασταθεί με την απόλυτη ματαιοδοξία και το μηδενισμό. Τα θετικά και τα αρνητικά στερεότυπα θα αλλάξουν θέση και κατεύθυνση και η άρνηση των ιδανικών, για την οποία η Διάνοια πάντα —και δίκαια— κατηγορούσε το αστικό σύστημα, γίνεται σήμερα το αρνητικό ιδανικό της ίδιας της Διάνοιας.

Σημειώσεις - Παραπομπές

1. Beglov S.I. *Vneshnepoliticheskaya Propaganda. Otcherk Teorii i Praktiki.*, Moscow, 1984, p.80. (Μπεργλόφ Σ.Ι., *Εξωτερική πολιτική προπαγάνδα. Δοκίμιο θεωρίας και πρακτικής* - στα ρωσικά).
2. Blackburn Simon. *The Oxford Dictionary of Philosophy.* New York, Oxford, Oxford University Press, 1996, p. 363.
3. Με τον όρο «Στάση» αποδίδω το αγγλικό «Attitude», που μπορεί πιθανώς να αποδοθεί και αλλιώς. Το φαινόμενο αυτό έχει ερευνηθεί σε βάθος στην τέως ΕΣΣΔ από τη γνωστή ψυχολογική σχολή του Ντ.Ν. Ουζνάντζε (ψυχολογική θεωρία της Ουστανόβια), ο οποίος επιχείρησε στην ουσία οντολογικοποίηση του αποκαλώντας το «καθολική κατάσταση του ατόμου», «εξωσυνειδησιακή κατάσταση» κ.λπ. Σημαντικές έρευνες του φαινομένου έχουν γίνει επίσης και στη Δύση (W.J. McGuire, I.Ajzen, M.Fishbein κ.ά.).
4. Abelson R.P., Brehm J.W., Hovland C.I., McGuire W.J., Rosenberg M.J.: *Attitude Organization and Change: an Analysis of Consistency among Attitude Components.* New Heaven and London, Yale University Press, 1966, p.1. (στο Πανεπιστήμιο Γέιλ, στη δεκαετία του '60 έγινε μια σειρά από κλασικές έρευνες σ' αυτόν τον τομέα, στα πλαίσια του Προγράμματος Έρευνας της Στάσης και Επικοινωνίας).
5. *Problemy Sotsialnoi Psichologii i Propaganda.* Moscow, 1971, p.40 (*Ζητήματα κοινωνικής ψυχολογίας και προπαγάνδα* - στα ρωσικά).
6. Για τα στερεότυπα έχουν γραφτεί πάρα πολλά. Πρέπει να ξεχωρίσουμε τον αμερικανό W.Lippman, πιθανώς τον πρώτο που επέσυρε την προσοχή στο ρόλο και τη δραστηριότητα των στερεοτυπων στην καθημερινή ζωή και τη συμπεριφορά των μαζών (Public Opinion, N.Y., 1920). Στη σοβιετική βιβλιογραφία, όπως θα δούμε παρακάτω, το πρόβλημα ήταν άκρως ιδεολογικοποιημένο.
7. *Technika Dezinformatsii i Obmana.* Moscow, 1978, p.44 (*Η τεχνική της παραπληροφόρησης και της εξαπάτησης* - στα ρωσικά).
8. *Ζητήματα κοινωνικής ψυχολογίας και προπαγάνδα*, σσ. 93-112.
9. Βλέπε το *Ob Idolach i Idealach*, Moscow, 1968 (*Περί Ειδώλων και Ιδεαδών* - στα ρωσικά). Μαχόμενος κατά του θετικισμού ο Ιλιένκοφ τονίζει το ρόλο της αντίληψης της ενότητας των αντιφάσεων (ενότητας στην πολιμορφία και αντίστροφα) ως χαρακτηριστικού της λειτουργίας του ανθρώπινου νου σε αντιδιαστολή με τη μηχανή. Εί-

να αναμφίβολα γενικά σωστός σ' αυτή την τοποθέτηση, πλην όμως υποτιμά την πολυπλοκότητα και δυναμική δόμηση της ανθρώπινης γνώσης, στο κάθε στάδιο της οποίας έχουμε διαφορετικό συσχετισμό στοιχείων.

Ο Ιλιένκοφ είναι κάπως γνωστός στη Δύση, εντούτοις δεν έχει τύχει πλήρους εκτίμησης η προσφορά του. Κατά τη γνώμη μου, πρόκειται για έναν από τους κορυφαίους στοχαστές του αιώνα μας.

10. Βλέπε Vazioulin V.A.: *Logika «Kapitala» K. Marxa*, Moscow, 1968 (Βαζιούλιν Β.Α. *Η Λογική του «Κεφαλαίου» του Κ. Μαρξ* - στα ρώσικα). Υπάρχει ανέκδοτη ελληνική μετάφραση του βιβλίου από τον Δ. Πατέλη.

11. Στο ίδιο, σελ. 27.

12. *Hegel's Logic*, transl. by W. Wallace, New York, Oxford University Press, 1975, p.45

13. *Hegel's Philosophy of Right*, transl. by T.M. Knox, Oxford: Oxford University Press, 1952, p. 227.

14. Vazioulin V.A., «Rassoudochnoe i Razoumnoe Myshlenye v Rasvitii Poznanya». Στο *Dialektika Protsessa Poznanya*, Moscow, 1986, p. 173 (Βαζιούλιν Β.Α., «Διανοητική και Λογική σκέψη στην ανάπτυξη της γνώσης». Στο *Διαλεκτική της διαδικασίας της γνώσης* - στα ρώσικα).

15. Για το ζήτημα της προσωπικότητας βλέπε τα μεταφρασμένα σχετικά αποσπάσματα από το έργο του Β.Α. Βαζιούλιν, *Η Λογική της Ιστορίας. Ζητήματα θεωρίας και μεθοδολογίας* (Μόσχα, 1988), τα οποία δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα *Νέα Προοπτική*, 1994, Νο.96. Υπάρχει επίσης ανέκδοτη ελληνική μετάφραση ολόκληρου του έργου.

16. *Hegel's Philosophy of Mind*, transl. by W. Wallace, together with the *Zusätze in Boumann's text* (1845) transl. by A.V. Miller. Oxford, Oxford University Press, 1971, p. 163.

17. Βαζιούλιν Β.Α., *Διανοητική και Λογική σκέψη*, σελ. 182.

18. *Hegel's Philosophy of Mind*, p.226.

19. Βαζιούλιν Β.Α., *Διανοητική και Λογική σκέψη*, σελ. 180.

20. *Hegel's Philosophy of Mind*, p.163.

21. *Ibidem*, p.164.

22. Βαζιούλιν Β.Α., *Διανοητική και Λογική σκέψη*, σελ. 177. Ενδιαφέρουσα είναι εδώ η διάκριση της «χέρκε-λιανής» (όπως αποκαλείται από πολλούς) προσέγγισης του Βαζιούλιν και της πολύ συχνής προσέγγισης στον Χέγκελ ως φιλόσοφο της Αρνησης (π.χ. από τη Σχολή της Φρανκφούρτης). Οι δυτικοί —εμφανώς βασιζόμενοι πάνω σε μια διαφορετική ερμηνεία του Λόγου— εναποθέτουν τη διαλεκτική στο δεύτερο στάδιο της λογικής μορφής, ακολουθώντας κατά γράμμα τον Χέγκελ (ο Χέγκελ διακρίνει τρεις στιγμές που παίρνει απαραίτητα η λογική μορφή - Διάνοια, Διαλεκτική, Θεωρησιακός/speculative/Λόγος). Αναπόφευκτα λοιπόν η διαλεκτική μετατρέπεται σε αρνητική διαλεκτική. Ο Βαζιούλιν όμως τοποθετεί την αρνητική σκέψη στο επίπεδο της Διάνοιας. Δεν είναι τυχαίο που συχνά υποστηρίζει —και στη Λογική του “*Κεφαλαίου*” αποδεικνύει— πως τόσο η σημασία, όσο και οι πλάνες του Χέγκελ βρίσκονται πολύ πιο βαθιά απ' ό τι συνήθως πολλοί νομίζουν. Δεν εμπίπτει στο θέμα μου να επεκταθώ σ' αυτό το ζήτημα. Αρκεί να επιστημονούμε ότι πρόκειται για κάτι ενδεικτικό ως προς τις διάφορες ερμηνείες του Χέγκελ σε Δύση και Ανατολή.

23. *Hegel's Philosophy of Mind*, p.24.

24. *Ibidem*, p. 226.

25. Ενγκέλς Φ. *Διαλεκτική της Φύσης*, μετάφραση Ε. Μπιτσάκη, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σελ.153.

26. *Hegel's Philosophy of Mind*, p.196

27. *Ibidem*, p.197

28. Στο άρθρο στην *Reinische Zeitung* με τον τίτλο «Συζητήσεις με αφορμή την νόμο περί κλοπής της ξυλείας», ο Μαρξ διαιρεί την παγκόσμια ιστορία στις περιόδους του «Ζωικού Βασιλείου», της «Διάνοιας» και του επερχόμενου «Λόγου» (της ελευθερίας) (δες στη ρωσική έκδοση: Μαρξ Κ., *Ενγκέλς Φ. Έργα*, 2η εκδ., τ.1, σσ. 119 -160).

29. Από μια διάλεξη του Β. Α. Βαζιούλιν στο πανεπιστήμιο Λομονόσσοφ, στις 5 Απρίλη 1993.

30. Κατά τη γνώμη μου, η ολόπλευρη και αντιζημενική ανάλυση αυτής της μοναδικής ιστορικής εμπειρίας είναι ένα *conditio sine qua non* της άρσης του μαρξισμού.

31. Βλέπε την εξαιρετική ανάλυση του Χέγκελ στη *Φιλοσοφία του Δικαίου* (*Hegel's Philosophy of Right*, pp. 227-228).